

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Inleiding. Elites en eliteonderzoek in Nederland
Hoppenbrouwers, Peter

Citation

Hoppenbrouwers, P. (2000). Inleiding. Elites en eliteonderzoek in Nederland. *Leidschrift : Elites*, 15(April), 5-13. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72789>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72789>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Inleiding. Elites en eliteonderzoek in Nederland

P.C.M. Hoppenbrouwers

Toen Maarten Prak in het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* van 1994 een essay publiceerde over 'De nieuwe sociale geschiedschrijving in Nederland' noemde hij elitestudies niet meer als één van de beeldbepalende onderzoeksvelden.¹ Dit mag men als een teken aan de wand zien, want Prak zelf geldt sinds de jaren '80 als een van de beste onderzoekers op dat terrein. De conclusie dat het themanummer van *Leidschrift* dat voor u ligt als mosterd na de maaltijd komt, zou echter voorbarig zijn. De laatste jaren lijkt de belangstelling voor elites zelfs weer enigszins op te veren², maar of dit een laatste stuip trekking dan wel een nieuw begin is, valt nog moeilijk te zeggen. In geen van beide situaties mag *Leidschrift*, dunkt me, verzaken, want het was vanuit wat toen nog de Subfaculteit Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden heette dat de betreurde hoogleraar Algemene Geschiedenis Daan Roorda in de jaren '70 het moderne Nederlandse eliteonderzoek op de rails heeft gezet. Hij stond aan de wieg van de actieve Werkgroep Elites en hij gaf mede de aanzet tot een hele reeks vernieuwende monografieën – dissertaties vooral – over de elites van Nederlandse steden en gewesten in de Vroegmoderne Tijd. Ook heeft Roorda zich beijverd voor het gebruik van de prosopografie of collectieve biografie als een bij uitstek voor het historisch eliteonderzoek geëigende methode. Deze 'tijdrovende en archief-zitvlees vereisende' werkwijze³ beoogt de reconstructie van sociale netwerken door het systematisch verzamelen en *linken* van gegevens over herkomst, scholing, huwelijk en maatschappelijke carrière van een vooraf gedefinieerde, duidelijk samenhangende groep van mensen – in het

1 Maarten Prak, 'De nieuwe sociale geschiedschrijving in Nederland', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 20 (1994), 121-148.

2 Telling van het aantal titels onder het trefwoord 'eliteonderzoek' in het register van *Kroniek* (de jaarlijkse bibliografische bijlage bij de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*) leverde de volgende cijfers op: 1994: 3/ 1995: 1/ 1996: 7/ 1997: 6/ 1998: 13.

3 Citaat uit M.G.J. Duijvendak, J.J. de Jong, *Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden* (Zutphen 1993)(Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis; 11), 14.

eliteonderzoek bijvoorbeeld de bestuurders van een stad of de topmanagers van bedrijven in een bepaalde sector.

Roorda's vroege belangstelling voor elites stond eigenlijk haaks op de tijdgeest. Historici – en, meer nog, geschiedenisstudenten – waren toen vooral geïnteresseerd in wat boeren en arbeiders in het verleden was overkomen; eventuele zijpaden leidden bij voorkeur naar gediscrimineerde minderheden (en vrouwen) of naar de onderkant van de samenleving, naar de wereld van armoede, misdaad en prostitutie. De elite werd alleen opgevoerd als de vermaledijde tegenstander in de eeuwige klassenstrijd, als de zijde van uitbuiting en onderdrukking, waartegen slechts één probaat middel denkbaar was: opstand. Natuurlijk is dit wat karikuraal gesteld, maar langs die lijnen werd wel degelijk gedacht. Toch hoeft men niet reactionair of zelfs maar rechts te zijn om maatschappelijke elites als object van historisch onderzoek te rechtvaardigen. Het gaat immers per definitie om bestudering van de minderheid – een kleine minderheid vóór het midden van de negentiende eeuw – die de touwtjes in handen had en die dus *a priori* een veel grotere directe invloed op politiek en economie uitoefende dan de massa. Eliteonderzoek raakt aan het wezen van macht, van de beheersing van mensen en middelen. Zonder inzicht in de werking daarvan is geen samenleving te begrijpen. Erkenning van dat feit hoeft geenszins te leiden tot een apologie van maatschappelijke ongelijkheid, tot een lofzang op oligarchie of tot Jane Austen-achtige zedenschilderingen van de *upper classes*.

In concreto richt het historische elite-onderzoek zich, simpel gezegd, op de toplaag van een samenleving in het verleden.⁴ Sinds Max Weber dat zo heeft voorgesteld, worden gewoonlijk drie elitevormende sferen náást elkaar onderscheiden: rijkdom, (openbaar) bestuur en aanzien. Het zal duidelijk zijn dat deze drie elites, zeker in meer ontwikkelde samenlevingen, niet noodzakelijk samen hoeven te vallen. Neem het huidige Nederland. Deftige families zijn er niet per se welgesteld of politiek invloedrijk. De meeste topbestuurders behoren niet tot de financiële elite. En multimiljonairs gaan het dragen van bestuurlijke verantwoordelijkheid gewoonlijk uit de weg. We gaan er soms te gemakkelijk van uit dat deze scheiding tussen elites in het verleden niet bestond, en dat bestuurlijke, economische en statuselites elkaar in belangrijke mate overlaptten. Maar was dat ook zo? Het is een eerste vraag die in het kader van het Nederlandse eliteonderzoek veelvuldig aan de orde is gesteld (en die nogal

4 Een goede korte inleiding is Duijvendak en De Jong, *Eliteonderzoek*, a.w.

uiteenlopende antwoorden heeft opgeleverd). Men kan zich trouwens afvragen, of de drie genoemde sferen althans in de Europese geschiedenis wel gelijke – en daardoor vergelijkbare – grootheden vertegenwoordigen. Er is veel voor te zeggen om, óók in de tijd vóór 1800, aanzien als een afgeleide van rijkdom en bestuurlijke macht te beschouwen. Het is toch een beetje een mythe dat een goede komaf iemand vroeger ‘automatisch’ verzekerde van een plaats in de elite. Men diende wel degelijk in staat te zijn om zijn stand op te houden door het voeren van een passende levensstijl, het bekleden van belangrijke bestuursambten, enzovoort. Aanzien door geboorte alléén heeft in West-Europa altijd maar tot op zekere hoogte gewerkt.

Behalve de voor de hand liggende vraag naar de samenstelling en overlapping van elites, dringen zich nog drie andere kwesties op: ten eerste die van de functionaliteit van elites, ten tweede die van hun relatieve openheid of geslotenheid, ten derde die van vermeende algemene tendensen binnen de historische ontwikkelingsgang van elites. Wat die functionaliteit betreft, draait het er vooral om vast te stellen, welke taken in het maatschappelijke bestel voor elites waren gereserveerd. Daarbij is het zaak te onderscheiden tussen ideologische toebedeling en feitelijk functioneren. De ideologische doorbraak van het zogenaamde driestandenschema in de tiende en elfde eeuw, bijvoorbeeld, waarin de taak van de wereldlijke aristocratie werd gecomprimeerd tot ‘vechten’, heeft het militaire karakter van de elite niet alleen herbevestigd door de vorming van de ridderschap, maar bovendien gezorgd voor de instroom van nieuwe mensen. In de eeuwen daarna werden in het kader van de uitbouw van territoriale staten náást militaire ook allerlei bestuurlijke taken aan de ridderschap of adel voorbehouden, echter zonder dat de militaristische ideologie werd aangepast.

Bij de beantwoording van de tweede vraag is de toon gezet door de theorie van de ‘circulatie van elites’ van de beroemde Italiaanse socioloog Vilfredo Pareto (1848-1923), die postuleerde dat gevestigde elites voortdurend worden uitgedaagd vanuit groepen die er nét buitenvallen. Elke elite zal zich daarom regelmatig vernieuwen. Recent onderzoek heeft uitgewezen dat puur demografische factoren en specifieke historische omstandigheden de ‘uitdaggers’ flink kunnen helpen. Zo langzamerhand staat wel vast dat elitesegmenten die in de preindustriële tijd via strikte endogamie geslotenheid nastreefden langzaam zelfmoord pleegden. De Hollandse adel was in 1800 op sterven na dood, de Friese zieltoegende. In die omstandigheden had een strategie van hoge

geboortecijfers kunnen werken, maar hier verzette zich tegen dat wat verstandig leek uit het oogpunt van de hele groep, onverstandig was voor zijn individuele leden, die hun vermogen niet graag zagen versnipperen. Drastische vernieuwing van de Nederlandse elite heeft eigenlijk pas plaatsgevonden in de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Dat is gebeurd onder invloed van uiteenlopende factoren als de grondwetsherziening van 1848, de stapsgewijze uitbreiding van het kiesrecht, de beginnende verzuiling en de industrialisatie.⁵ Het eerste decennium na de Tweede Wereldoorlog is wat dat aangaat wellicht een periode van nóg grotere verandering geweest. Al met al lijkt de vernieuwing van elites zo een historisch proces dat eerder discontinu en schoksgewijs verloopt dan gelijkmatig en geleidelijk.

Het voert ons naar de derde en laatste vraag, die naar tendensen binnen de historische ontwikkelingsgang van elites. In de literatuur over Nederland duiken regelmatig twee van die tendensen op: aristocratisering en oligarchisering.⁶ Onder het eerste verstaat men het streven (tot op zekere hoogte!) van met name burgerlijke elites naar een adellijke status en levensstijl. Het verwijst naar het curieuze, maar evengoed oeroude fenomeen dat burgers (of boeren) die het 'gemaakt' hadden, vervolgens het liefste op een kasteel gingen rentenieren of, als dat er niet in zat, tenminste een wapenschild of een zegel lieten vervaardigen. Oligarchisering is te omschrijven als de neiging tot afsluiting van groepen die in een machtspositie verkeren. De stadsbesturen van de Republiek zijn een klassiek voorbeeld van regentenoligarchieën die zich gaandeweg de 17de en 18de eeuw steeds verder voor buitenstaanders afsloten. Kijken we naar de historische ontwikkeling en chronische vernieuwing van West-Europese elites op de zeer lange termijn, dan zou aan de twee genoemde tendensen nog een derde toegevoegd kunnen worden, namelijk meritocratisering, op te vatten als de neiging om persoonlijke capaciteiten zwaarder te laten wegen dan afkomst. Het is een tendens waarvan de oudste sporen andermaal terugleiden naar de vorming van de eerste bureaucratieën in de twaalfde eeuw, een proces dat werd ondersteund door een opmerkelijke uitbreiding van het hoger onderwijs. De meritocratisering van elites is overigens slechts heel langzaam op gang gekomen, en is vermoedelijk van grotere invloed geweest op de 'circulatie'

5 Duijvendak en De Jong, *Eliteonderzoek*, a.w., 29-33.

6 Zie voor een toelichting op beide termen o.a. L. Kooijmans, 'Patriciaat en aristocratisering in Holland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw', in: *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*. J. Aalbers, M. Prak [red.] (Meppel/Amsterdam 1987), 93-103.

van economische dan van politieke elites. Pas de twintigste eeuw heeft de echte doorbraak van meritocratisering bij de vorming van elites te zien gegeven.

Als we het historische elite-onderzoek in Nederland overzien, dan kunnen we constateren dat dat behoorlijk gesegmenteerd is: voor de oudere perioden – laten we zeggen de tijd vóór 1800 – is het gedomineerd door historici, voor de Contemporaine Tijd, niet onbegrijpelijk, door sociologen. Van niet te onderschatten betekenis is de inbreng in béide tijdssegmenten van antropologen geweest. Een tweede onderscheiding in het onderzoeksveld is die naar beschouwingsniveau: de ene onderzoeker heeft zich geconcentreerd op een bepaald geslacht of een groep families⁷, de ander op een bepaalde stad of streek, weer een ander op een heel gewest. Zeldzamer waren toch nog toe de pogingen tot brede overzichten, hetzij via een integrerende historische beschouwing van een typisch ‘speelveld’ van elites (bijvoorbeeld het hof of het gewestelijke bestuur)⁸, hetzij via de studie van een complete sociale groep waarvan vooraf is aangenomen dat zij deel uitmaakt van de elite, bijvoorbeeld de adel vóór 1800 of de leden van de bestuursraden van multinationals in de naoorlogse periode.

De meeste aandacht is de laatste decennia toch wel uitgegaan naar de elites in de Vroegmoderne Tijd, dat wil zeggen naar de stadspatriciaten (vooral in Holland) en de adel. De dorpselites zijn er, als zo vaak, bekaaid van af gekomen; wat er is, is van de hand van antropologen en bestrijkt hoofdzakelijk de negentiende en de twintigste eeuw.⁹ De dorpselites van de periode ervóór vormen helemaal nog *terra incognita*¹⁰, en daarmee, naar valt te hopen, een

7 Een knap recent voorbeeld is C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout, 1500-1950* (Amsterdam 1986).

8 Een goed voorbeeld is hier A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaar en de dienaar als heer: het stadhouderlijke stelsel in de tweede helft van de 18de eeuw*. 2 dln. (Z.pl. 1989).

9 O.a. P. Meurkens, *Bergeijkse notabelen 1800-1920. Een antropologische studie van de lokale elite van een dorpsgemeenschap in de Noordbrabantse Kempen* (Bergeijk 1977), en Q.J. Munters, *De stille revolutie op het agrarische platteland. Boeren en openbaar bestuur 1917-1986* (Assen/Maastricht 1989).

10 Tot de uitzonderingen behoren de studies van Schutte en Van Deursen over het Westfriese dorp Graft: G.J. Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw. De banne Graft 1770-1810* (Franeker 1989) en A.Th. van Deursen, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994). Belangrijke aanzetten tot verder en meer vergelijkend onderzoek worden gegeven in het onderzoek naar de materiële welstand van boeren op basis van boedelbeschrijvingen, uitgevoerd door de zogenaamde Wageningse School. De pionierstudie is A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een*

uitdaging aan historici van de toekomst. Daarentegen kan menige stad nu reeds bogen op een gedegen studie van haar patriciaat of regenten – de termen worden door elkaar gebruikt – veelal reikend van de Gouden Eeuw tot en met de patriottentijd. Het Leidse patriciaat zijn maar liefst vijf monografische studies ten deel gevallen, die bij elkaar een aaneengesloten periode van bijna vijfhonderd jaar bestrijken.¹¹ Bovendien is in het zogenaamde Rapenburgproject vanuit kunsthistorische hoek licht geworpen op de wooncultuur.¹² Met de wooncultuur is trouwens een buitengewoon interessant aspect van het dagelijkse leven van elitegroepen in de Vroegmoderne Tijd aangestipt dat de laatste jaren uit de sfeer van de museumcatalogi is gehaald.¹³ Een ander betreft elitaire culturele verenigingen, zoals leesgenootschappen en dergelijke.¹⁴

Naast het patriciaat is ook de adel in de Vroegmoderne Tijd de laatste jaren veelvuldig het onderwerp van vaak vernieuwende studie geweest. Te wijzen is onder andere op de proefschriften van Hidde Feenstra en Yme Kuiper over respectievelijk de Groningse en Friese adel, en die van Wybren Verstegen en Henk van Nierop over respectievelijk de Veluwe en de Hollandse ridderschap.¹⁵ Het laatste zal binnenkort van voren worden aangevuld met een

onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19^e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant (Wageningen 1989)(A.A.G. Bijdragen 30). Vervolgd en verfijnd in Paul Brusse, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850* (Wageningen 1999)(A.A.G. Bijdragen 38), hoofdstuk 7, en Johan A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit* (Wageningen 1999)(A.A.G. Bijdragen 39).

- 11 In chronologische volgorde van de inhoud: F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988); H.J. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven/Apeldoorn 1996); S.A. Lamet, *Men in government. The patriciate of Leiden 1550-1600* (Z.pl. 1979); D.J. Noordam, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994), en M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780* (Z.pl. 1985).
- 12 *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. 6 dln. Th. H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock, A.J. van Dissel [red.] (Leiden 1986-1992).
- 13 Recent is: *Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht*. Th. Wijsenbeek-Olthuis [red.] (Zwolle 1998).
- 14 Als thema op de kaart gezet door W.W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland 1750-1815* (Amsterdam 1987).
- 15 H. Feenstra, *Bloeitijd en verval van de Ommelander adel (1600-1800)* (Groningen 1981); idem, *Adel in de Ommelanden. Hoofdelingen, jonkers en eigenerfden van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Groningen

monografie van Antheun Janse over de ridderschap in de latere Middeleeuwen. Een voorproefje is opgenomen in dit *Leidschrift*nummer. Janse heeft zich vooral gericht op de vraag in hoeverre de historiografische gemeenplaats dat de laatmiddeleeuwse adel een sociale groep in decadentie en verval was, op grond van recent onderzoek staande kan worden gehouden. Centraal in zijn beschouwing staat de adelskroniek, een genre dat vooral in de vijftiende eeuw populair was en dat vaak is gezien als een ultieme, maar vergeefse poging van oud-Hollandse adellijke families als de Van Egmonds om hun aanzien op te vijzelen met een (geconstrueerd) roemrijk verleden. Janse concludeert dat de Egmonds in de vijftiende eeuw allerm minst 'een aan lager wal geraakt adellijk geslacht' vormden. Integendeel, de adelskroniek moest hun vorstelijke aspiraties, en dan met name in Gelderland, ondersteunen.

De bijdragen van Louis Sicking en Hanno Brand gaan eerder over de inschakeling van Hollandse en Zeeuwse edelen in het Bourgondische en Habsburgse landsbestuur. Sicking beschrijft dat aan de hand van de bekleding van de heren van Veere met de Zeeuwse admiraliteit – hetgeen neerkwam op het commando over de Nederlandse vloot en de kustverdediging. De landsheren vonden die functie en de daarmee samenhangende bevoegdheden en inkomsten zó gewichtig dat ze ervoor zorgden dat de heerlijkheid van Veere via huwelijk in familiehanden kwam. Sicking stipt ook aan dat de heren van Veere door de bekleding van hun hoge bestuursambt typische 'makelaars in macht' werden, omdat ze tal van lage bestuurlijke posities konden vergeven.

Hanno Brand *zoomt in* op de carrière van twee vooraanstaande Leidse 'stadsedelen' – vader en zoon Floris en Jan van Boschhuijsen. Floris was jarenlang schout van Leiden en in die hoedanigheid probeerde hij opportunistisch maar niet altijd met succes te laveren tussen de chronisch oplaaiende Hoekse en Kabeljauwse twisten. Zoon Jan wist door te dringen tot de hoogste bestuurslaag van de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden. Als vertrouweling van Karel de Stoute kreeg hij handenvol bestuursfuncties in Holland toegeschoven, die hij vaak door zijn vader Floris liet uitoefenen. Brands suggestie dat de Van Boschhuijsens vanwege hun verheven positie belangrijke schakels vormden tussen centraal en lokaal-stedelijk bestuur wordt evenwel

1988); Y. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen 1993); S.W. Versteegen, *Gegoede ingezetenen. Jonkers en geërfden op de Veluwe 1650-1830* (Zutphen 1990); H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Dieren 1984).

nauwelijks door zijn verhaal bevestigd. Jan van Boschhuijsen wordt eerder geportretteerd als een man die zijn Leidse achtergrond geheel was ontstegen. Er bleven altijd wel contacten met het Leidse stadsbestuur bestaan, die geheel naar de gewoonten van de tijd regelmatig met geschenken dienden te worden geolied en die er soms toe leidden dat Jan wat voor zijn vaderstad deed. Maar op den duur ontpopte hij zich toch tot een *rücksichtlos* verlengstuk van het landsheerlijke centralisatiestreven. Daarmee maakte hij zich in Holland niet populair en na de dood van zijn broodheer was Jan van Boschhuijsen wel zo wijs om zich nog maar zelden in Holland te vertonen.

De overige twee artikelen die in deze aflevering van *Leidschrift* zijn verzameld, zijn beide producten van de recente golf van patriciaatstudies – allebei de auteurs zijn op zo'n studie gepromoveerd. Maar hun bijdragen vertegenwoordigen heel verschillende specimina van het genre. Katja Bossaers gaat in haar vergelijkend overzicht van de bestuurlijke en financiële positie van de elites in de zeven stemhebbende steden van het Hollandse Noorderkwartier – Holland ten noorden van het IJ – nadrukkelijk in op het probleem van de segmentatie van elites en de moeilijkheden die dat met zich meebrengt voor de reconstructie van de samenstelling. Uitgangspunt vormt het lidmaatschap van de stedelijke vroedschapscolleges – naar hun functie enigszins te vergelijken met de huidige gemeenteraden. Vervolgens gaat Bossaers na, of de bestuurlijke elite samenviel met de financiële elite. Haar conclusie is dat dit in West-Friesland maar zeer ten dele het geval was. Het betekent dat nogal wat lieden tot het stadsbestuur wisten door te dringen die qua welstand doorsnee burgers waren. Vaak bleven ze naast hun bestuurlijke functie hun eigenlijke beroep uitoefenen. Andere koek was echter het lidmaatschap van het bovenlokale college van Gecommitteerde Raden, het hoogste bestuursorgaan op kwartierniveau, dat overigens weinig invloed had. Hier werden vrijwel uitsluitend oud-burgemeesters naar afgevaardigd

Buitengewoon fascinerend, ten slotte, is Jean Strengs bijdrage over Overijssel. Hij snijdt het intrigerende probleem aan van het functioneren van een elite – in dit geval de katholieke – die zich na een politieke omwenteling in een minderheidspositie gedrongen weet en waaraan alle openbare bestuurlijke macht is ontnomen. Voor Streng betekende dit kennelijk niet – maar hij stelt zich de vraag niet expliciet – dat er nu geen katholieke elite meer was. Eerder was het zo dat katholieke elitevorming in gereformeerd Overijssel was teruggeworpen op de andere twee door Weber onderscheiden sferen: rijkdom en aanzien. Welgestelde

en voornamelijk katholieke families konden ook na de Opstand 'maatschappelijke invloed' uitoefenen, onder andere in markengenootschappen. Maar zij deden méér; zij traden tevens op als actieve 'beschermers en belangenbehartigers' van minder bedeelde geloofsgenoten, bijvoorbeeld door ruimten beschikbaar te stellen voor kerkdiensten, via de financiële ondersteuning van priesters, kloosters en (schuil)kerken, het betalen van de vaak torenhoge boetes op het overtreden van verboden tot uitoefening van de katholieke eredienst en door de bekostiging van katholieke armenzorg en onderwijs in een verzuilde samenleving *avant-la-lettre*.